

УДК 94 (477.73) "18/19"

Гузенко Ю.І.

Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці XIX – на початку XX ст.

На превеликий жаль, сьогодні більша частина нашого суспільства потребує соціального захисту, який держава неспроможна надати. Це частково можуть зробити громадські об'єднання, тим більше, що позитивне вирішення подібних питань мало місце в дореволюційних благодійних товариствах.

У науковій історичній літературі, зокрема радянських часів, історія утворення мережі громадських благодійних установ в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть не досліджувалася. Причиною цього було те, що в історіографії утвердилася ідея про антинародну сутність усіх політичних систем досоціалістичного періоду. Сучасні українські вчені тільки побіжно торкаються питань підтримки деяких категорій зубожілого населення у дореволюційний час. Так, у працях О.О.Рафальського і Є.П.Степанович поряд з характеристикою матеріального становища студентства дається перелік земляцтв і товариств допомоги учням вищих шкіл Києва, Харкова, Катеринослава [1].

Предметом уваги ряду авторів наукових робіт 90-х років стали кола інтелігенції, об'єднані у різноманітні добровільні спілки, у тому числі й благодійні (О.В.Балицька, С.П.Назимко, М.Ю.Пашков, Н.А.Шип) [2]. Зроблені також дослідження безпосередньо з питань благодійності [3].

Проблема створення та діяльності благодійних закладів у Миколаєві взагалі ще не була предметом спеціального наукового дослідження. У зв'язку з цим автор даної статті і поставив собі за мету коротко висвітлити процес організації допомоги незахищеним верствам суспільства з боку громадських благодійних організацій міста.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільшим як за кількістю членів, так і за фінансовими можливостями було Благодійне товариство, засноване в березні 1845 року і спочатку мало назву "Жіноче Благодійне товариство". У його статуті 1873 р. зазначалось, що воно ставить своєю метою надання коштів для покращання морального і матеріального становища місцевих бідняків, а також встановлення догляду за неможливими людьми похилого віку та безпритульними сиротами усіх

станів [4].

Передбачалося надавати одяг, їжу та притулок тим, хто не має можливості придбати їх своєю працею, сприяти у пошуках занять чи служби, придбанні матеріалу для робіт та організації вигідного збуту виробів бідноти, піклуватися про виховання сиріт і дітей неможливих батьків, продавати книжки для народних читань з додержанням установлених для цього правил; надавати бідним медичну допомогу; розміщувати людей похилого віку та безнадійно хворих у богадільні; відкривати в міру можливості школи, притулки, лікарні та інші благодійні заклади; викорінювати жебрацтво; допомагати неможливим коштами для повернення на батьківщину.

27 грудня 1874 року розпочало свою діяльність "Товариство допомоги неможливим особам, які прагнуть до освіти", яке надавало грошову допомогу дітям, що вчилися в освітніх установах, для сплати за навчання, а також тим з них, які вчилися вдома, але в майбутньому могли бути прийнятими до вищих навчальних закладів. Вступникам до вузів видавали гроші на дорожні витрати до місця навчання або на оплату лекцій чи тимчасових стипендій. Турбота ж про учнів середніх та початкових шкіл виявлялася в сплаті за право вчитися, забезпеченні одягом, навчальними посібниками, стипендіями та в пошуках уроків чи занять. Грошова допомога надавалася тільки у вигляді тимчасових позик, повернення яких покладалось на моральну відповідальність тих, хто скористався допомогою. Про це повідомлялось під час видачі позик [5].

Починаючи з 1875 р., збільшилась кількість людей, які прибували до Миколаєва у пошуках роботи. Більшість з них не мала притулку і ночувала на вулиці. У зв'язку з цим миколаївський військовий губернатор, генерал-ад'ютант М.А.Аркас за поданням генерал-лейтенанта А.П.Перелешина 17 січня 1875 р. запропонував поліцмейстеру, капітану першого рангу Стройникову вишукати кошти для відкриття хоча б одного нічліжного будинку. Завдяки сприянню приватних осіб в цьому ж році такий будинок на сорок п'ять чоловік у Миколаєві було відкрито [6]. Пізніше були найняті ще два будинки для нічліжників загальною місткістю на триста осіб. Таким способом було засновано "Товариство для улаштування нічліжних притулків".

Однак це Товариство діяло протягом десяти років, не маючи статуту, який був затверджений лише 20 грудня 1885 р. Перші загальні збори відбулися 16 лютого 1886 р., і в той же день це товариство почало своє офіційне життя. Його

ініціаторами і засновниками були генерал-ад'ютант М.А.Аркас і генерал-лейтенант А.П.Перелешин, а почесними членами – контр-адмірал О.І.Мязговський та міський голова М.П.Леонтович [7].

4 березня 1906 року були прийняті й "височайше затвержені" "Тимчасові правила про товариства і союзи". В цьому документі регламентувався порядок створення і діяльності різних громадських організацій, визначалась їх структура, встановлювались єдині вимоги до них. З введенням нових правил деякі товариства припинили своє

Соціальний склад мешканців притулку Миколаївського Благодійного товариства та поділ їх за віросповіданням у 1903 р.			
Стан	Люди похилого віку	Діти	Немовлята
Офіцерські й цивільні чиновники	12	8	1
Дворяни і почесні громадяни	3	8	–
Особи купецького звання	1	–	–
Міщани	57	78	20
Селяни	9	26	15
Військові нижчі чини	84	63	10
Особи невідомого стану	–	9	1
Підкидьки	–	6	18
Незаконнонароджені	–	12	1
За віросповіданням			
Православні	156	202	66
Римсько-католицькі	9	1	–
Лютеранські	1	1	–

існування, більшість перереєструвалась, вносячи необхідні зміни до статутів.

З січня 1906 р. існувало "Товариство допомоги робітникам міста Миколаєва, які залишилися без заробітку, та їх родинам". З часом воно припинило свою діяльність, а усі кошти і нерухоме майно передані правонаступникові – "Товариству допомоги дітям нужденних робітників Миколаєва". На його кошти була відкрита безплатна школа, в якій навчалось сто сімдесят дітей [8].

З 1900 р. в місті діяло "Товариство трудової допомоги", яке займалося пошуками "посильного заробітку" для мешканців Миколаєва й навколишніх хуторів та "полегшення умов їх роботи". Для цього товариство мало право відкривати: будинки праці різних типів із довідковими конторами для інформації про попит і пропозицію найманих робітників; трудові пункти з майстернями чи роздачею робіт і замовлень, з видачею позик на придбання інвентаря, матеріалів та на інші

господарські потреби бідних землевласників і дрібних ремісників; склади виробів для продажу з показовими виставками; дитячі притулки праці; навчальні майстерні; ремісничі класи; притулки для стариків і калік з використанням посильної для них праці та інші відповідні призначенню товариства заклади [9].

Структурна організація цих товариств була майже однаковою. Вони мали почесних, дійсних членів та членів-"змагальників". Наприклад, у "Товаристві допомоги незаможним особам, які прагнуть до освіти", почесним членом вважався миколаївський губернатор; крім нього, почесними членами обиралися особи, що могли надати товариству будь-які важливі послуги чи грошові внески не менше, як двісті п'ятдесят карбованців одночасно або по двадцять п'ять карбованців на рік. Дійсними членами могли бути особи обох статей (за винятком неповнолітніх та учнів), які зобов'язались вносити до каси товариства не менше п'яти карбованців щорічно або зробити одноразовий внесок не менше, як п'ятдесят карбованців [10].

Приблизно таким же було членство і в Благодійному товаристві та в "Товаристві трудової допомоги", різними були тільки розміри членських внесків. Останнє, крім постійних членів, залучало до своєї діяльності учнів навчальних закладів для виконання різних доручень під керівництвом його членів. На цю діяльність їм треба було мати дозвіл шкільного керівництва і батьків.

Кошти товариств склалися з щорічних внесків, одноразових пожертвувань як членів, так і сторонніх осіб грошима та речами, прибутків з рухомого та нерухомого майна товариств і іншого. Крім цього, товариствам надавалась можливість влаштовувати публічні читання, вистави, концерти з дозволу керівництва і з додержанням установлених правил, а також розігрувати лотереї на суму не вище тисячі п'ятисот карбованців. Наприклад, 30 квітня 1891 р. правління Миколаївського Благодійного товариства звернулось до військового губернатора з проханням дозволити влаштувати на бульварі з дев'ятого травня щочетверга гуляння з двома хорами музики і з платнею за вхід до бульвару для дорослих по десять, дітей – п'ять копійок [11].

Такі прохання правління надсилало до канцелярії губернатора і в наступні роки. Так, у 1900 р. від різних видовищ та розваг одержали чистого збору 6556 крб. 41 коп. Крім цього, до Благодійного товариства надходили: проценти з капіталу, членські внески, субсидії від міста, міщанської управи та інших установ, постійні пожертвування, прибутки з

будинків, пенсії з казначейства за вихованців та інші [12]. Але цих коштів було недостатньо, і тому товариство продовжувало влаштовувати народні гуляння, які в 1903 році дали 3460 крб. прибутку, а дитячі вечори – 1181 крб. 77 коп [13]. У 1909 р. товариство отримало від Херсонського земства субсидії в 1500 крб. (але на наступний, 1910 рік, ця субсидія була вже зменшена до семисот карбованців). Крім цього, від культурно-освітніх заходів та розваг надійшло 4722 крб. 82 коп. [14].

Іноді Благодійному товариству допомагав і миколаївський артистичний гурток. Так, 15 грудня 1891 р. у залі Миколаївського міського зібрання цим гуртком влаштовано музично-літературний вечір, збір з якого (256 крб.) пішов на потреби товариства [15]. Деякі гроші чи майно воно отримувало за духовною спадщиною. Зокрема, у 1900 р. грецький підданий Василь Герасимович Інглезі заповів притулку Миколаївського Благодійного товариства кам'яну лавку, яка знаходилася на вулиці Херсонській. Лавка ця повинна була перейти у власність притулку через десять років після його смерті [16].

На початку 1901 р. за заповітом лікаря, статського радника Леопольда Йосиповича Рейніша поступило до каси товариства п'ять тисяч карбованців на користь притулку, а також домашні речі. Правління на знак пошани відслужило паніхиду по померлому і розмістило в залі притулку його портрет [17]. На початку цього ж року поступило пожертвування за заповітом вдови селянина Матрони Василівни Загрядської – 200 крб. На всі ці гроші правління купувало процентні папери і додавало їх до недоторканого капіталу товариства. Також з 1 березня 1900 р. при притулку було відкрито у вигляді експерименту відділ по збиранню пожертвувань старими речами, на який було асигновано тисячу карбованців. Про це повідомляла мешканців миколаївська газета "Южанин" [18].

Подібні заходи для здобуття грошей впроваджувало і "Товариство допомоги незаможним особам, які прагнуть до освіти". Наприклад, прибуток цього товариства 1876 р. складався з таких надходжень: членських внесків, грошей від вистав, маскарадів, дитячих вечорів і концертів, пожертвувань, від влаштованої біля Інгульського мосту пристані, всього на суму 2908 крб. 92 коп. [19].

Якщо ж розглянути грошовий обіг "Товариства допомоги дітям нужденних робітників" за 1908-1909 роки, то можна побачити, що воно, крім проведення концертів, виставок місцевих художників, лекцій, пожертвувань, членських внесків, отримувало

субсидії від Міністерства народної освіти, Миколаївської міської управи, Херсонського губернського земства, Миколаївського біржового комітету, Миколаївського товариства лоцманів, Південно-Російського товариства плавучих елеваторів, Миколаївського міщанського товариства, Миколаївського купецького товариства, Департаменту митних зборів – всього на суму 1760 крб. [20].

Як бачимо, миколаївські благодійні товариства використовували різні шляхи отримання грошей. Всі зароблені кошти товариства використовували на благодійні цілі, але кожне з них – по-своєму. Так, Миколаївське Благодійне товариство утримувало притулок, де доглядалися люди похилого віку, діти та немовлята. Наприклад, у 1900 р. в притулку знаходилося всього 446 чоловік: людей похилого віку – 171, дітей – 215 і немовлят – 60. Догляд кожної особи обходився товариству у 31 крб. 34 коп. на рік [21]. У звіті за 1903 рік можна побачити (див. таблицю), як розподілялись за станом мешканці притулку [22].

Діти притулку, крім засвоєння моральних основ, привчалися до багатьох видів ручної праці. Хлопці, починаючи з дванадцяти років, навчались у ремісничих майстернях, створених у 1898 р. за ініціативою миколаївського військового губернатора, контр-адмірала Федотова. Їх навчали два вчителі-майстри слюсарному, токарному, ковальському, жерстяно-паяльному і столярному ремеслам.

Майстерні брали замовлення і цим також поповнювали касу товариства. Кількість учнів у них постійно зростала. Так, у 1898 р. тут навчалось 27 хлопчиків, а в 1900 р. – вже 48. Поряд з майстернями для хлопців працювала і швейна майстерня, де під керівництвом швачки-закрійниці дівчата виконували приватні замовлення на пошиття жіночого одягу. В 1900 р. тут працювало 15 дівчаток.

Всі інші діти молодшого шкільного віку навчались елементарній грамоті за допомогою двох вчительок. Крім цього, діти притулку, найбільш здібні, вчилися в різних навчальних закладах. Наприклад, у 1903 р. відвідували заняття: в другій жіночій гімназії – одна дівчинка, в приватній жіночій гімназії С.Г.Зинов'євої – дві, в училищі для дочок нижчих чинів Морського відомства – шість; у Міському шестикласному училищі – три хлопчики, в середньому механіко-технічному училищі – шість і в фельдшерській школі Морського відомства – два [23]. Діти отримували також медичну допомогу, яку надавали лікарі – члени правління.

Крім утримання притулку, Благодійне товариство

допомагало бідним мешканцям міста. Так, у 1903 р. 218 чол. одержали 1287 крб. 57 коп. Яким же чином розподілялись ці гроші? По книжках, які засвідчували злиденне становище, було видано 968 крб. 60 коп.; за проханнями, засвідченими поліцією, – 245 крб. 65 коп.; на відправку незаможних осіб та їх родин по залізниці в інші міста – 31 крб. 82 коп.; на оплату лікарняного збору – два крб. та на поховання померлих – 39 крб. 50 коп. Було також внесено в Денний притулок для дітей робітників 10 крб. 35 коп. Крім цього, завдяки сприянню директора Російського товариства пароплавства і торгівлі правління забезпечило 20 осіб безкоштовними квитками для проїзду до різних портів Чорного моря [24].

Миколаївське "Товариство для влаштування нічліжних притулків" зосереджувало свою увагу в наданні найбіднішим верствам населення харчування та притулку. За 25 років свого існування воно витратило на бідних 207311 крб. 79 коп. [25]. А "Товариство трудової допомоги" використовувало надані і зароблені кошти на утримання землеробського притулку, який знаходився у восьми верстах від Миколаєва. В ньому виховувались і навчались безпритульні діти. На перше січня 1904 р. тут було сорок три хлопчики [26].

Вони вчилися працювати в полі, на городі, баштані, інші навчалися в майстернях шевської справи, столярному, ковальському ремеслу. Для цих цілей було створено три майстерні та кузня. В них діти робили все необхідне для потреб притулку, а також виконували приватні замовлення. Вихованці отримували добру підготовку, про що свідчить прийняття деяких з них на місцеві заводи та фабрики, а також приватними особами.

Крім майстерень, у вищезгаданому закладі на початку дев'ятисотих років відкрито школу, яка мала всі необхідні посібники; заняття проводив досвідчений вчитель. Для залучення коштів на утримання притулку "Товариство трудової допомоги", як і інші благодійні товариства, влаштовувало гуляння з лотереями. Крім цього, надходили кошти з місцевого благодійного фонду, а також допомагали грошима деякі громадяни. Так, наприкінці 1903 р. один з видатних мешканців міста Д.Р.Кудрявцев почав надавати Товариству субсидію по двісті карбованців кожного місяця, за що отримав звання почесного члена [27].

Деякі громадські організації Миколаєва зосереджували свою увагу на інших напрямках благодійності. Так, "Товариство допомоги незаможним особам, які прагнуть до освіти",

спрямувало свою роботу на надання грошової допомоги учням, які навчалися в Миколаєві або в інших містах імперії. Ці кошти вносилися як плата за навчання. Наприклад, за період з 1875 до 1882 року було зроблено для бідних учнів місцевих навчальних закладів 826 видач на загальну суму 19886 крб. [28]. У 1884 р. надана допомога 124 особам, які навчалися у Олександрівській та Маріїнській гімназіях, Олександрівському реальному училищі, жіночій гімназії, пансіоні пані Ільїних та інших, всього на суму 2747 крб. 50 коп. [29]. Одноразову допомогу одержали учні Олександрівської гімназії (355 крб.), Маріїнської (50 крб.), реального училища (25 крб.), чотири вихованці вищих навчальних закладів (155 крб.).

Надання такої суттєвої грошової допомоги учням саме цих навчальних закладів сприяло те, що до Ради товариства входили їх керівники. У 1903 р. це були: голова товариства – начальниця Маріїнської жіночої гімназії Мельникова, члени Ради – директор Олександрівської гімназії, дійсний статський радник Балик; директор Олександрівського реального училища, статський радник І.А.Клосовський; директор комерційного училища, статський радник М.П.Мілевський; начальниця другої жіночої гімназії Ю.М.Прокопович; інспектор Олександрівської гімназії, статський радник С.М.Чекердекович; законовчитель цієї гімназії, протоієрей П.П.Сланський та ін. [30].

Як вже зазначалося, "Товариство допомоги дітям нужденних робітників міста Миколаєва" мало за мету надавати матеріальну та моральну допомогу в навчанні дітям шкільного і дошкільного віку. Для її здійснення 7 травня 1906 р. Товариство найняло приміщення, де була влаштована безкоштовна школа на 30 чоловік та притулок для малолітніх. У 1907 р. кількість учнів виросла до 140 чоловік, і школа була розширена за рахунок притулку [31]. Учні школи безплатно вчилися, отримували підручники і медичну допомогу. Крім загальноосвітніх предметів (цей навчальний заклад за своїм типом належав до початкової міської школи з чотирирічним курсом), тут було введено викладання гігієни, співів, гімнастики, малювання. З метою надання дітям не тільки загальноосвітніх знань, а і засвоєння ними практичних навичок, у школі дівчатам викладались шиття і крій, вишивання, в'язання, а хлопчикам – столярне ремесло.

Крім цього, товариство надавало ще й матеріальну допомогу. Наприклад, під час епідемії холери з 1 вересня 1908 р. і до 13 лютого 1909 р. всі

учні одержували безкоштовно чай з цукром, а з 13 лютого, в зв'язку з розвитком у Миколаєві епідемії висипного тифу, до кінця навчального року всім учням також безплатно відпускали гарячі сніданки. А найбільш бідним дітям постачалися ще пожертвовані речі: пальта, костюмчики, черевики – хлопцям, плаття і кофточка – дівчаткам. Найбіднішим з них перед Різдом Христовим за рахунок товариства видали пальта, плаття, взуття [32]. 28 грудня 1908 року для дітей влаштували ялинку з роздачею їм солодощів, ялинкових прикрас і іншого. Вони відвідували театр Шеффера (п'єса О.М.Островського "Не все коту масляна") та театро-ілюзійно Рено й Іловайського [33].

Рівень організації школи та процесу навчання був достатнім, про що свідчить такий факт. 13 жовтня 1909 р. школу відвідав відряджений до Миколаєва камер-юнкер Височайшого двору Смельський, який входив до комітету піклування про трудову допомогу в Санкт-Петербурзі. В книзі відвідувачів він записав: "З радістю засвідчую, що школа поставлена у вищій мірі розумно. Нічого нема показного, все продумано, все має визначену мету. Висловлюю подяку особам, які перебували на чолі цієї справи і зробили мені приємність запрошенням оглянути цю школу" [34].

Цікава доля її першого випуску, який відбувся в травні 1909 р. Тоді закінчили школу 7 хлопчиків і 7 дівчаток. З цих 14 учнів один хлопець вступив до ремісничої школи при Миколаївському середньотехнічному училищі, другий – в Миколаївське міське шестикласне училище, третій поїхав з батьком, машиністом за професією, в село, де допомагав йому біля парових млинів і молотарок, четвертий вступив до столярної майстерні, п'ятий продовжував відвідувати школу, а два допомагали батькам-чорноробам. Дівчата влаштувались до майстерень дамських нарядів, куди їм було легко вступити, тому що вони в достатній мірі були підготовлені під час перебування в школі [35].

З початком Першої світової війни у Миколаєві виникає ряд нових благодійних організацій, зокрема, "Товариство допомоги родинам запасних нижчих чинів, призваних на дійсну військову службу", Комітет допомоги військовим, які вийшли з госпіталів, та інші.

Відродження в наш час традицій благодійності та милосердя свідчить про духовне пробудження, зростання самосвідомості людей, утвердження принципів гуманізму в суспільстві. І тому досвід діяльності багатьох благодійних організацій, які існували в нашому місті наприкінці XIX – на початку

XX століть, потребує подальшого наукового дослідження.

Література

1. Рафальский О.А. Межнациональные революционные связи студенчества на Украине (1895-1874 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990; Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К.: Наук. думка, 1991.
2. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917-квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Назимко С.П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1906-1907 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994; Пашков М.Ю. Социально-функциональный анализ общественных объединений на Украине в XIX-XX вв.: Дис. ... канд. филос. наук. – К., 1991; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наук. думка, 1991.
3. Поляруш С.В. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
4. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 229, оп. 1, спр. 1807, арк. 149.
5. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11003, арк. 14.
6. Очерк деятельности Николаевского общества ночлежных домов за 25 лет его существования (1886-1911 гг.). – Николаев: Электрич. типо-литография Л. и И.Белолипских, 1912. – С. 4.
7. Ibid., с. 3.
8. Южная правда – 1991. – 29 августа.
9. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 1807, арк. 408.
10. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 11003, арк. 15.
11. Ibid., спр. 12599, арк. 1.
12. Отчёт Николаевского Благотворительного общества за 1900 г. – Николаев: Типография сод. Л.Белолипским, 1901. – С. 26.
13. ДАМО, ф. 229, спр. 703, арк. 429.
14. Отчёт Николаевского Благотворительного общества за 1909 г. – Николаев: Электрич. типо-литография Л. и И.Белолипских, 1910. – С. 30.
15. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12685, арк. 8.
16. Отчёт Николаевского Благотворительного общества за 1900 г. – Николаев: Типография сод. Л.Белолипским, 1901. – С. 18.
17. Ibidem.
18. Ibid., с. 19.
19. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10181, арк. 4.
20. Отчёт Общества помощи детям нуждающихся рабочих г.Николаева. За 1908/9 учебный год. – Николаев: Типография Е.И.Дорфмана, 1909. – С. 12.
21. Отчёт Николаевского Благотворительного общества за 1900 год. – Николаев: Типография сод. Л.Белолипским, 1901. – С. 11.
22. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 703, арк. 424.
23. Ibid., арк. 425.
24. Ibid., арк. 426.
25. Очерк деятельности Николаевского общества ночлежных домов за 25 лет его существования (1886-1911 гг.). – Николаев: Электрическая типо-литография Л. и И.Белолипских, 1912. – С. 5.
26. Отчёт правления Николаевского общества трудовой помощи за 1903 год. – Николаев: Русская типо-литография, 1904. – С. 7.
27. Ibid., с. 17.
28. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11003, арк. 3.
29. Ibid., спр. 11468, арк. 12.
30. Ibid., ф. 229, оп. 1, спр. 703, арк. 92.
31. Отчёт Общества помощи детям нуждающихся рабочих г.Николаева. За 1908/9 учебный год. – Николаев: Типография Е.И.Дорфмана, 1909. – С. 2.
32. Ibid., с. 3.
33. Ibidem.
34. Отчёт Общества помощи детям нуждающихся рабочих г.Николаева. За 1909/10 учебный год. – Николаев: Типография Фефербойм, 1910. – С. 3.
35. Ibid., с. 7.